

„MENE, MENE, TEKEL, UFARSZIN” ENIGMA A FALON

BERDE IMRE

1. Bevezetés

Dániel könyve egyike azon bibliai textusoknak, melyek folyamatosan a tudományos vizsgálódás kereszttüzeiben állnak. Ezt valószínűleg annak köszönheti, hogy teleologikus történelemszemlélete¹ és eszkatologikusnak tekinthető módon leírt profetikus világtörténelmi vázlata² máig izgatja a bibliakutatók kíváncsiságát, nem is beszélve Dániel személyével,³ vagy a könyv keletkezésével⁴ kapcsolatos szélsőségekig elmenő ellentmondásos véleményekről, illetve történeti kérdésekről.⁵ Ennek megfelelően óriási szakirodalmi bázisa alakult ki, melyek pusztán bibliográfiai áttekintése is emberfeletti feladatnak minősül.⁶

Ez különösen igaz a Belszár lakomája közben falon megjelent kéz által írt rejtélyes üzenet megfejtésével kapcsolatos kérdésekre. Jelen munka erre a feliratra koncentrál, mely történelmi és műfaji kontextusának vizsgálata után a Dániel általi megfejtését kísérli meg interpretálni egyrészt enigmatikus kifejezésként,⁷ majd tágabb történeti–szöveges kontextusban enigmatikus eseményként.⁸ Ezen belül is mindkét esetben a lehetséges szentírásbeli profetikus szintek beazonosítása áll a fókuszban.

¹ A történelemfilozófiai és történelmi eszkatológiai kérdésekhez kapcsolódóan tájékozódásul ld. Bultmann 1994; Carr 1995; Löwith 1996; Kuhn 2002; Gyurgyák–Kisantal 2006.

² Walvoord 2014, 9–19.

³ Dániel alakjára vonatkozó vitákhoz tájékozódásul és összefoglalásul ld. Day 1980; Walvoord 2015, 30–33; Klein 2018.

⁴ Dániel könyvének kétnyelvűségéhez történetkritikai és nyelvészeti szempontból ld. főleg Kitchen 1965 és Collins 1993, valamint összefoglalásul ld. Koltai 2014. A konzervatív állásponthez összefoglalásul ld. Yamauchi 1980 és Walvoord 2015, 24–25, 35–39. Általános történeti vitákhoz ld. Millard 2012. A bibliakritikai álláspont kritikájához ld. Ruff 2009, 70–77; Grill 2010.

⁵ A történettudomány és a teológia viszonyában számomra irányadó tudományos filozófiai megközelítést ajánl Ruff 2009, 33–92.

⁶ Pl. a bibliográfiai összefoglalást ld. Thompson 1993. Az utóbbi három évtized kommentárjaihoz ld. Alobaidi 2006; Hill 2006; Newsom 2014; Walvoord 2015.

⁷ Dán 5:24–28.

⁸ Dán 5:18–28.

2. Kontextus

2.1. Történelmi kontextus

Az Újbabiloni Birodalom bukásának⁹ végső pontját nagyon precízen írta le kortárs tanúként Dániel próféta.¹⁰ Azért tekinthető fontosnak ez az esemény, mert ezzel tulajdonképpen az utolsó, ténylegesen mezopotámiai eredetű dinasztia által irányított közel-keleti birodalom szűnt meg,¹¹ habár szellemi, vallási és kulturális szinten ma is tovább él.¹²

Az Újbabiloni Birodalom végnapjait (i. e. 539) érzékletesen ragadja meg Dániel könyvében, ugyanis Belszár régens¹³ (i. e. 552–541/539) lakomája az állam olyan állapotában került megszerzésre, amikor a birodalom a perzsa hódításnak már nem tudott ellenállni. A helyzet megfordítására Nabú-naid babiloni király (i. e. 555–539) még kísérletet tett, azonban a Babilon közelében lezajlott perzsák elleni ütközetet elveszítette.¹⁴ Így a városba a perzsa csapatok jószerével csak bemasíroztak.¹⁵ Ebből a szempontból a Belszár által 1000 főúr meghívásával megrendezett lakomája a babiloni istenek tiszteletére¹⁶ egy nyilvánvalóan kaotikus, a megszűnés határán álló, gyakorlatilag már csak Babilon fővárosát birtokló, bukottnak tekinthető régens rettegésének elfojtására¹⁷ szervezett tivornjának is tekinthető.¹⁸

A birodalomban egyébként szokás volt, hogy az istenek tiszteletére ünnepeket rendeztek. Ezzel kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy itt valószínűleg egy tavaszi ünnepségről, mégpedig a tavaszi napéjegyenlőséghez köthető¹⁹ *akitu* fesztivál²⁰ egyik napjáról lehetett szó,²¹ mely a mezopotámiai újév neve volt, vagyis normál körülmények között akár mai értelemben vett hosszúra nyúlt szilveszteri mulatságnak is lehetett volna tekinteni.²² Ennek során tulajdonképpen a babi-

⁹A tágabb, de vázlatos történelmi háttérhez ld. Roaf 1998, 199–202; Yamauchi 2002; De Mieroop 2007, 277–281; Kessler 2011, 133–145; Grüll 2019, 202–205. A konkrét eseménytörténet összefoglalásaként ld. Girshman 1985, 113–115; Briant 2002, 40–44. A birodalom történetéhez tájékozódásul ld. Wiseman 1992. Az újbabiloni zsidó diaszpóra témájához hatalmas szakirodalommal újabban ld. Levavi 2020.

¹⁰Walvoord 2015, 160.

¹¹De Mieroop 2007, 285.

¹²Walvoord 2014, 30–31. Történelmi-kulturális oldalú megközelítéshez recenzió formájában ld. Jakab 2012.

¹³Belszár régensi pozíciójával kapcsolatos történelmi kérdésekhez ld. Walvoord 2015, 163–164, 166; Beaulieu 1989, 90–104, 155–160, 180–203.

¹⁴Nabú-naid uralkodásához tájékozódásul ld. Yamauchi 1995; Beaulieu 1989.

¹⁵A forrásokot és szinkronizációjukat ld. Beaulieu 1989, 219–232. Nabú-naid krónikája az i. e. 556–539 közötti időszak eseményeit örökíti meg (ABC 7 = ÓKTCh H.8, 236–237. Komoróczy Géza ford.)

¹⁶Dán 5:4.

¹⁷Walvoord 2015, 169.

¹⁸Dán 5:1–4. Ezt egyébként bizonyítja, hogy a dolgozatban ezután bemutatni kívánt *akitu* fesztivál Nabú-naid király távolléte miatt hosszú idő után valószínűleg éppen ekkor kerülhetett először megrendezésre, hiszen a király jelenléte nélkül nem volt lehetőség a fesztivált szabályosan megtartani. Ld. Roaf 1998, 201.

¹⁹Auffahrt 1991, 46. Valószínűleg Niszán hónap 1–12. között ünnepelték. Ld. Black 1981, 42; De Mieroop 2003, 271.

²⁰Rövid leírását ld. Roaf 1998, 201–202. Bővebben ld. Lambert 1968; Grayson 1970; Black 1981; Toorn 1990; Auffahrt 1991; Sommer 2000; De Mieroop 2003.

²¹Black 1981, 40; Newsom 2014, 162.

²²Toorn 1990, 23. Meg kell említeni, hogy valószínűleg létezett őszi *akitu* is, amit a második félév kezdetén ünnepeltek. Ehhez ld. Auffahrt 1991, 46.

loni politikai és gazdasági újév kezdetét ünnepelték, mégpedig vallási-társadalmi eseményként, hiszen a babiloni isteneknek tizenkét napon keresztül mutattak be a papok és a király (Marduk főpapjaként)²³ aktív közreműködésével áldozatokat, varázslatokat, illetve imádkoztak hozzájuk.²⁴ Továbbá ezek a napok a gondtalanságról, játékoságról is szóltak,²⁵ tehát a lakomák is beleillettek a közel kéthetes istentiszteletbe, melyektől Dániel valószínűleg tudatosan távol maradt. Azonban ez alkalommal olyan körülmények alakultak ki, ami Isten végleges történelmi ítéletét felgyorsította és órákon belül elhozta,²⁶ ugyanis Belszár részegen a jeruzsálemi Templomból zsákmányolt aranyeszközöket is felhasználta a lakomán, amivel a babiloni istenek nagyságát és legyőzhetetlenségét kívánta demonstrálni,²⁷ vagyis ebben a pillanatban alkoholos befolyásoltság alatt nem tudta vagy nem akarta felmérni reális politikai-katonai helyzetét.²⁸ Ekkor egy kéz négy arámi szót írt a falra a lakoma résztvevői között rémületet keltve, és enigmatikus kijelentést adva ezzel a birodalom sorsáról. A szavak megfejtésére azonban nem voltak képesek a babiloni bölcsek,²⁹ csupán a lakomára, azaz a babiloni istenek tisztelőire meg nem hívott vagy éppen tudatosan távol maradó, prófétaiként rendelkező Dániel tudta feloldani a szavak értelmét, miután Belszárnak elmagyarázta az írás falra kerülésének okát.³⁰ Ezzel szoros összefüggésben a birodalom bukásának folyamata és annak a babiloni istentiszteleti lakomába torkollása is az enigma részének tekinthető.³¹

2.1. Műfaji kontextus

Az enigma (αἴνιγμα) görög eredetű műfaj, mely sötét vagy homályos mondást, rejtvényt, fejtörést okozó állítást vagy tettet jelent.³² A szó etimológiája is olyan fejtörőre vagy talányra utal, amit szándékosan homályosan mondanak el, melyre az αἰνίσσασθαι ige jelentése is rávilágít: homályosan mond, sejtet, célzást tesz.³³ Az Ószövetségben a קִרְיָהּ kifejezés feleltethető meg az αἴνιγμα műfajának, melynek gyöke (קִרְיָהּ) valaminek a csomóba kötését, megcsavarását jelenti, ebből következően a קִרְיָהּ tekervényes, kibogozandó vagy bonyolult mondást jelent.³⁴

Az enigma legemblematisusabb ószövetségi megjelenéseinek összegzését az alábbi táblázat foglalja össze nagy vonalakban:

²³ De Mieroop 2003, 271.

²⁴ Ld. Toorn 1990, 12–22; Auffahrt 1991, 46–55.

²⁵ Toorn 1990, 23.

²⁶ Dán 5:5.

²⁷ Walvoord 2015, 163–166.

²⁸ Egyébként rendkívül ellentmondásos helyzetről van szó, hiszen Belszár olyanra ad ki parancsot, amivel a királyi hatalmát kívánta demonstrálni, de ez egyben hirtelen királysága végét is jelentette. Ld. Polaski 2004, 651–652.

²⁹ Dán 5:7–8. A bölcsek Dániel által megemléltett csoportjaihoz ld. Walvoord 2015, 167. Az asszír és babiloni tudósok életéhez tájékozódásul ld. Esztári–Vér 2014, 11–13.

³⁰ Dán 5:11–28.

³¹ Ld. különösen Dán 5:17–23.

³² Bullinger 2004, 772.

³³ Bullinger 2004, 772; Hack 2008, 127, 130.

³⁴ Egyéb előfordulásait ld. Bullinger 2004, 772; Hack 2008, 127.

IGEHELY	IGEVERS (KGF)	A הַחֵן JELENTÉSE
4Móz 12:8	„Szentől szembe szólok ő vele, és nyilvánvaló látásban; nem homályos beszédek által, hanem az Úrnak hasonlatosságát látja. Miért nem féltetek hát szólni az én szolgám ellen, Mózes ellen?”	homályos beszéd
Bír 14:12–19	„És monda nekik Sámson: Hadd vessek előtökbe egy találós mesét , ha azt megfejtitek nekem a lakodalom hét napja alatt és kitaláljátok; adok nektek harminc inget és harminc öltöző ruhát (...)”	találós kérdés rejtvény
1Kir 10:1	„A Séba királynéasszonya pedig hallván Salamonnak hírért és az Úr nevét, eljőve, hogy megkísértgesse őt nehéz kérdésekkel .”	nehéz kérdés zavarba ejtő kérdés ³⁵
2Krón 9:1	„A Séba királynéasszonya pedig hallván Salamon hírért, eljőve, hogy megkísértse Salamon nehéz kérdésekkel , Jeruzsálembé, igen nagy sereggel és tevékkel, amelyek hoznak vala fűszereket, igen sok aranyat és drágaköveket; és Salamonhoz méne, és beszélt vele mindenekről, amelyek szíven voltak.”	nehéz kérdés zavarba ejtő kérdés
Zsolt 49:4–5	„Az én szájam bölcsességet beszél, szívemnek elmélkedése tudomány. Példabeszédre hajtom fülemet, hárfaszóval nyitom meg mesémet .”	mese homályos beszéd ³⁶
Zsolt 78:2	„Megnyitom az én számat példabeszédre; rejtett dolgokat szólok a régi időből.”	rejtett dolgok homályos beszéd ³⁷
Péld 1:6	„Példabeszédnek és példázatnak, bölcsék beszédeinek és találós meséinek megértésére.”	találós mese rejtvény (SZPA)
És 11:1	„És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, s gyökereiből egy virágszál nevededik.”	Maga az igevers homályos beszéd
És 21:11–12	„Jövendölés Dúma ellen: Seirből így kiáltanak hozzám: Vigyázó! meddig még az éjszaka, meddig még ez éj? Szólt a vigyázó: Eljött a reggel, az éjszaka is; ha kérdeni akartok, kérdjétek, forduljatok vissza és jertek el!”	
Ez 17:2–10	„Embernek fia, adj találós mesét , és mondj példabeszédet Izrael házának.”	találós mese találós kérdés/rejtvény ³⁸
Dán 8:23	„És ezek országai után, mikor elfogynak a gonoszok, támad egy kemény orcájú, ravaszágokhoz értő király.”	homályos szentencia ³⁹ intrika/ravasz beszéd ⁴⁰
Hab 2:6	„Avagy nem költenek-e ezek mindnyájan példabeszédet róla, és találós mesét reá, mondván: Jaj annak, aki rakásra gyűjti, ami nem övé! De meddig? És aki adóssággal terheli magát!”	találós mese

³⁵ BDB, הַחֵן szócikk.³⁶ Bullinger 2004, 772.³⁷ Bullinger 2004, 772.³⁸ Bullinger 2004, 772.³⁹ Bullinger 2004, 772.⁴⁰ Hack 2008, 127.

A táblázat ugyan nem a teljesség igényével készült, illetve nem tünteti fel a dolgozat tárgyát képező enigmatikus kifejezést sem, mégis jól kimutatható belőle, hogy az ószövetségben is első-sorban a homályos beszédet, találós kérdést / feladványt / mesét, rejtvényt, ravasz kérdést vagy szentenciát jelöli a מְנֵה מְנֵה תְּקֵל וּפְרִשְׁתִּין kifejezés.⁴¹ Ugyanakkor komplett igei kijelentések vagy próféciaik is – tehát a *mene, mene, tekel, ufarszin* kifejezés is – ebbe a műfajba sorolhatók nyelvezetük miatt,⁴² így profetikus műfajnak is tekinthető a megfelelő kontextusban.

3. A falon lévő írás megfejtése

3.1. A falon lévő írás, mint enigmatikus szöveg

3.1.1. Az írás elolvasásának problémája

A falon lévő írással kapcsolatban felmerülő egyik fontos kérdéskör, ami a kutatásokban megjelenik, az elolvasás problémája köré összpontosul. Ugyanis Dániel tudósítása szerint az udvari bölcsek egyike sem tudta kiolvasni vagy elolvasni és értelmezni a falra rótt írást.⁴³ Ennek megfejtésére számos elmélet látott már napvilágot.

Már a rabbinikus irodalom is foglalkozott a kérdéssel négy egyszerű kódolási technika mentén, melyek Belszár bölcseinek valószínűleg komoly értelmezési problémát jelenthettek volna: (1) az *atbas* rejtjelezés szerint a héber ábécé betűinek felcserélése szimmetrikusan történik, tehát az első betűt az utolsóval, a másodikat az utolsó előttivel helyettesítik és így tovább;⁴⁴ (2) öt oszlopban elhelyezett szövegről lehet szó, melyet így függőlegesen kellett olvasni; (3) a szavakban lévő más-salhangzók sorrendjének felcserélése történt meg; (4) a szavak első két magánhangzója fordult meg.⁴⁵

A későbbi kutatások találgatásokba bocsátkozva a bölcsek számára ismeretlen jelképeket hoznak fel,⁴⁶ vagy ismeretesek olyan elgondolások is, amelyek csak egy Dániel számára olvasható, egyébként mások számára értelmetlen firkálmányról szólnak.⁴⁷ Másik feltételezés szerint csak Belszár és Dániel látta a feliratot, így a bölcsek hasonló szituációba keveredtek, mint Nabukodonozor álmának megfejtésekor, azaz először Isten kinyilatkoztatásának tartalmát, majd értelmét kellett volna prezentálniuk, ami prófétai szellem nélkül lehetetlen volt.⁴⁸ Egy ehhez hasonló elképzelés szerint Belszár nagyon jól tudta, milyen üzenet áll a falon, azonban rémületében szüksége volt magyarázatra és megerősítésre annak tartalmát illetően, amit csak Dániel tudott megadni

⁴¹ Ld. BDB, מְנֵה מְנֵה szócikk.

⁴² Hack 2008, 130.

⁴³ Dán 5:8.; Segal 2013, 162–163.

⁴⁴ MZSL, *atbas* szócikk. Ennek geopolitikai célzatú alkalmazásához és kritikájához ld. Broida 2012, 11. Ld. még a további rabbinikus írásmagyarázati technikákhoz tájékozódásul Tigay 1983. A *másál*hoz ld. Hack 2008, 7–153; Hack 2019.

⁴⁵ Ld. Polaski 2004, 655; Segal 2013, 162.; Clermont-Ganneau 1887, 88.

⁴⁶ Charles 1929, 57–59; Walvoord 2015, 167.

⁴⁷ Zimmermann 1965, 206.

⁴⁸ Dán 4:5–6:15.; Polaski 2004, 653–655; Segal 2013, 166–174. Ld. még a kérdésben a hagyományok perspektívájából Komoróczy 1995, 151.

neki.⁴⁹ Ugyanakkor bizonyos feltételezés szerint Belszár szorongását az író kéz látványa és a nem értett írás együttesen okozta, amit fokozott az a tény, hogy habár az írás pontosan egy megvilágított területen volt látható, mégis inkompetensnek bizonyultak elolvasását tekintve.⁵⁰

Más hipotézis szerint csupán súlymértékek arámi rövidítései jelentek meg a falon,⁵¹ vagy kontextus nélküli számjegyek, melyek így értelmezhetetlenek voltak, és Dániel a számjegyekhez rendelt súlymértékekkel tette olvashatóvá az enigmát.⁵² Ez felveti azt az ALT által is megemlíttet szempontot, hogy a szavak vagy súlymérték-rövidítések egyáltalán el voltak-e választva egymástól vagy sem.⁵³ Újabban a mezopotámiai ómenirodalomhoz kapcsolódó kommentár-technikák kutatásába is bekerült a Dániel által megfejtett enigma, azt feltételezve, hogy a falon akkád logogrammák formájában jelent meg az írás.⁵⁴ BREWER még ennél is tovább megy, amikor javaslatában ékírásos számjeleket említ, melyeket aztán szerinte Dániel arámiul tolmácsolhatott súlymértékek meghatározásával.⁵⁵ A talán leginkább elfogadott vélemény viszont az, hogy mivel Dániel arámiul olvasta ki és arámi szójátékkal prezentálta a megfejtést, valószínűleg pontozatlan magánhangzó-írás volt olvasható a falon ékírás helyett.⁵⁶ Ez pedig egy enigma esetében különösen nehezített pálya a megfejtésre vállalkozónak, hiszen a magánhangzók hiánya rengeteg lehetőséget ad a szavak kiolvasásához, hacsak valaki már előre nem tudja, mit kellene kiolvasni.⁵⁷

A másik nehézséget az írás iránya is okozhatta, hiszen elképzelhető, hogy függőlegesen, felülről lefelé haladva kellett kiolvasni a szavakat.⁵⁸ Így egy mássalhangzójelölő-írással falra rótt függőlegesen olvasható arámi szöveget kellett volna elolvasniuk a bölcseknek, tehát már csak az olvasás iránya kihívás elé állította őket.⁵⁹

Szintén problémát jelenthetett az is, hogy a szavakat egy mondatként kellett-e értelmezni, mint az orákulumokat általában. Amennyiben elfogadnánk ezt a feltételezést, akkor is úgy tűnik, hogy a perzsa hódítás biztos bekövetkeztére figyelmeztetett a falon lévő írás.⁶⁰ A számos perspektívából közelítő modellek közül sok elképzelhetőnek tűnik, lévén hogy a feliratról a Szentírásban csak a dánieli felolvasásából értesülünk. Ez viszont egy sokkal fontosabb szempontra irányítja a figyelmet az enigmával kapcsolatban, nevezetesen annak Dániel általi felolvasásának hitelességére, hiszen bölcsességének összetevője nemcsak a tanulásra való különös nyitottságában rejlett, hanem a Szent Szellem vele való jelenlétében is, így kompetenciája magasan a babiloni bölcsek fölé emelkedett.⁶¹

⁴⁹ Zimmermann 1965, 207.

⁵⁰ Polaski 2004, 652–658.

⁵¹ Ez ilyen formában képzelhető el: מנאמפפ vagy ממחפפ. Ld. Alt 1954, 304–305.

⁵² A kérdéshez összefoglalásul ld. Kirchmayr 2010.

⁵³ Alt 1954, 305.

⁵⁴ Ld. összefoglalásul Broida 2012; Esztári–Vér 2014; Newsom 2014, 170–172.

⁵⁵ Hipotézisét arra alapozza főleg, hogy a szövegben a „kéz ujjai” írtak a falra, nem pedig a kéz egy ujja, amit ékírásra utaló mozzanatoknak tekint a történetben. Ld. Brewer 1991, 313–315.

⁵⁶ Walvoord 2015, 168.

⁵⁷ Walvoord 2015, 175.

⁵⁸ Ehhez ld. még mindig Segal 2013, 162.

⁵⁹ Esztári–Vér 2014, 16; Walvoord 2015, 175.

⁶⁰ Zimmermann 1965, 205.

⁶¹ Grill–Csalog 2020, 31.

3.1.2. A szöveg megfejtése a paronomázia elve alapján

A falon lévő írás három szóból állt, melyek közül egy ismétlődött, így összesen négy szavas enigma volt olvasható Belszár lakomáján: מִנָּה מִנָּה תְּקֵל וּפְרָסִין.⁶² A szavak teljesen hétköznapi jelentéstartalommal bírtak, ugyanis ezek egytől egyig nemzetközileg ismert ókori súlymértékek elnevezései,⁶³ tehát a szavak alapjelentése ismert volt számukra, miután Dániel felolvasta a szöveget. Azonban a szöveg aktuális üzenete csak a prófétai Szellemmel rendelkező Dániel számára volt ismert, aki a négy szóba sűrített prófécia szimbolikus jelentését feloldotta, melynek módszereként a paronomázia stíluseszköze nevezhető meg.⁶⁴

A paronomázia tulajdonképpen olyan stíluseszköz, melynek lényege, hogy egy adott szót hasonló hangzású vagy alakú szóval ismétlünk vagy rímeltetünk attól függetlenül, hogy azok eredetükben vagy jelentésükben különböznek vagy hasonlítanak.⁶⁵ Dániel ez alapján interpretálhatta Belszárnak a falon lévő írás jelentését.⁶⁶

Az enigmatikus szöveg esetében Dániel azt az inspirációt kapta a Szent Szellemtől, hogy a falra felírt súlymértékek igejyökeire rímelő vagy hasonlóan hangzó szavakkal mondjon mondatokat, melyek egymás mellé helyezésével a szöveg mélyebb, profetikus értelme került megvilágításba.⁶⁷ Azaz a szavakat első körben megmagyarázta, majd egy második profetikus szinten interpretálta.⁶⁸ A Dániel által mondott mondatok és a falon lévő enigmatikus szöveg szavainak efféle kapcsolatát a következő táblázat⁶⁹ próbálja összefoglalni:

Enigma	מִנָּה מִנָּה	תְּקֵל	וּפְרָסִין	
Enigma értéke	1+1 mina	1 sékel	2 x ½ mina	
Paronomázia (rímelő igejyök)	מִנָּה	תְּקֵל	פֶּרַס	
Paronomázia jelentése	számol / számoz ⁷⁰	mér / mérlegel ⁷¹	eloszt	Perzsia
Dániel magyarázata (KGF)	„...számba vette Isten a te országlásodat és véget vet annak.”	„...megméréttel a mérlegen és híjával találtattál.”	„...elosztatott a te országod...”	„...és adatott a médeknek és perzsáknak.”
Versfelek	A	B		
Versfelek értéke	Stabil (= 2 mina)	Csökkenő, felaprózott		

⁶² A szavak számát is többen vitatják, melyhez összefoglalásul ld. Kirchmayr 2010, 485. A két irányzathoz vö. Collins 1993, 250; Bauer 1996, 126. További variációkat sorol fel Brewer 1991, 310–311.

⁶³ A súlymértékeket az i. e. 6. századra vonatkozóan SI-mértékegységrendszerbe Jursa 2010, xvii. alapján átszámolva: mina ≈ 500 gr sékel ≈ 8,3 gr félmina ≈ 250 gr. Ld. óriási szakirodalommal Jursa 2010.

⁶⁴ Hack 2008, 131.

⁶⁵ Bullinger 2004, 307, 774; Broida 2012, 9.

⁶⁶ Bullinger 2004, 317.

⁶⁷ Hack 2008, 131.

⁶⁸ Clermont-Ganneau 1887, 89–90.

⁶⁹ A táblázat átdolgozott formában került átvételre: Hack 2008, 133.

⁷⁰ Walvoord 2015, 176.

⁷¹ Walvoord 2015, 176.

A táblázatból először is a paronomázia tűnik ki, ahol az enigma tényleges elemei a אָנָּךְ, a לְקַלְּךָ és a חֲסִידֶיךָ súlymértékek igepárjai. A szövegben ismétlődő, ezáltal kihangsúlyozott mina arámi gyöke számolást jelent, ami Dániel magyarázata szerint Belszár uralkodásának napjaira, illetve annak végére utal. A sékel igegyöke mérést jelent, ami Belszár uralkodásának minőségét vagy uralkodói teljesítményét minősíti. A félmina vagy szó szerint elosztott mina gyöke pedig elosztást jelent, ami azonos alakú a felosztók participiummal és a perzsák kifejezés többesszámával. Ez Belszár „királyságának” történelmi aktualitására utal: egyrészt a társuralkodásban már eleve felosztott babiloni királyság tényét rögzíti, másrészt azt, hogy a birodalom méd–perzsa uralom alá kerül.⁷²

A fenti táblázat ugyanakkor rámutat a szövegben megfigyelhető és érzékelhető Újbabiloni Birodalmat illető általános értékcsökkenésre is. Ezt a szöveg a két minához képest értéktelenebb sékellel, illetve félminákkal jelzi.⁷³ Utóbbi ráadásul a birodalom felosztottságára nemcsak utal, hanem tulajdonképpen véglegesíti is azt, hiszen az említett súlymértékek csökkenő tendenciája eleve a felosztás vagy felosztottság, illetve a területi csökkenés növekvő mértékét jelzi. A szöveg így egy olyan kiegyensúlyozott tömör költői sorként is értelmezhető, melynek első, stabilitást kifejező feléhez képest a második fele a használt súlymértékek csökkenésével a birodalom hanyatlását képvisíti.

3.2. A falon lévő írás, mint enigmatikus esemény

Ahogy az a bevezetésben említve volt, az enigma az *akitu* fesztivál alatt kerülhetett a királyi palota falára, mely rendezvényben tulajdonképpen súlyos történelmi folyamatok és eseménysorozatok összpontosultak. Ezért enigmatikus eseménynek is tekinthető a falon megjelent szöveg. Mivel egyetlen udvari bölcs sem tudta megfejteni az írást, Belszár a királynő tanácsára Dánielt hívatta annak megfejtésére.⁷⁴ Dániel viszont még a falra írt orákulum megmagyarázása előtt a királynak prédikáció⁷⁵ formájában röviden összefoglalta a birodalom történetét Istenhez való viszonyának tükrében Nabukodonozor uralkodásától Belszárig, mellyel így tulajdonképpen a birodalom virágkorától a bukásáig ívelő időszak két végpontját is kontrasztba állította.⁷⁶

Beszédében kiemelte Nabukodonozor tekintélyét, illetve hatalmának Istentől származó voltát, valamint hogy ezért Isten jogosan számon is kérhette őt, mivel nem Istennek, hanem magának tulajdonította hódításait.⁷⁷ Ezért ecsetelte Dániel Nabukodonozor átmeneti megtévelyedését és annak megalázkodásához,⁷⁸ majd megtéréséhez vezető hatását.⁷⁹ Ugyanis habár Belszár is ismer- te Nabukodonozor bizonyosságát, mégsem ennek megfelelően élt, hanem egészen istenkáromlásig jutott, amikor a jeruzsálemi Templomból zsákmányolt szent edényekből ivott a babiloni istenek

⁷²A paronomáziákhoz ld. Hack 2008, 131.

⁷³Hack 2008, 132.

⁷⁴Dán 5:10–12; Walvoord 2015, 168–170.

⁷⁵Dán 5:17–23; Walvoord 2015, 172.

⁷⁶Newsom 2014, 161.

⁷⁷Walvoord 2015, 173.

⁷⁸Nabukodonozor átmeneti tévelygésére vonatkozó liberális és konzervatív vitához ld. Henze 1999; Walvoord 2015, 152–154.

⁷⁹Ld. Dán 4:1–34.

tiszteletére, mintegy azokat emelve az igaz Isten fölé, akinek az Újbabiloni Birodalom a felemelkedését köszönhette.⁸⁰ A falon lévő írás magyarázata ezután következett.

Dániel prédikációja⁸¹ és a falra írt enigma így egységes próféciaának is tekinthető, hiszen a múlt, a jelen és a jövő magabiztos, Isten Szellemétől származó értékelését tartalmazzák együttesen. A Belszárnak mondott feddést a falra rótt négy szó magába sűrítve visszavonhatatlan ítéletalkotással nyugtázza, melynek összefoglalását az alábbi táblázat szemlélteti:

Idősík	Dániel prédikációja	A falon lévő írás		Politikai korszak
		szövege	értéke	
Múlt	„Te, oh király! A felséges Isten birodalmat és méltóságot, dicsőséget és tisztességet ada Nabukodonozornak, a te atyádnak... De mikor a szíve felfuvalkodott, és a lelke megkeményedett megátalkodottan: levetteték az ő birodalmának királyi székéből, és dicsőségét elvevék tőle; és az emberek fiai közül kivették, és az ő szíve olyanná lőn, mint a barmoké...” ⁸²	כִּנְזָר	1 mina	Nabukodonozor uralkodása, virágkor (i. e. 605–562)
	„...míg megismeré, hogy a felséges Isten uralkodik az emberek országán, és azt helyezteti arra, akit akar” ⁸³	כִּנְזָר	1 mina	
Jelen	„És te, Belszár, az ő fia, nem aláztad meg a szívedet... az Istent pedig... nem dicsőítetted.” ⁸⁴	לְקֵל	1 sékel	Zavaros időszak, „trónviszály” (i. e. 562–556)
	„Azért küldetett ő általa ez a kéz, és jegyeztetett fel ez az írás.” ⁸⁵	פְּרָזָר	2 x ½ mina	Nabú-naid és Belszár (i.e. 552–541/539) társuralkodása
Jövő				A méd-perzsa hódítás

⁸⁰Dán 4:14, 28; Walvoord 2015, 174.

⁸¹A Dán 4:5–6:1. szakasz hitelességére vonatkozóan is régóta zajlik egy vita, ami a maszoréta és a görög szövegváltozatok egymástól való eltérésén alapszik. Alapvetően három modell alakult ki a témában: (1) egy közös szöveg bővítésével kialakult változatnak tekintendő a görög és a maszoréta szöveg; (2) egy közös szöveg átírata a maszoréta és görög változat; (3) a maszoréta és a görög szövegek egymástól függetlenül, így eltérő módon rögzített változatai Dániel történetének. Többen vannak, akik a terjedelmesebb maszoréta változatot fogadják el eredetinek, és a görög variánst annak fordításaként értelmezik. A vita összefoglalásaként ld. Young 2016.

⁸²Dán 5:18–21a. (KGF)

⁸³Dán 5:21b. (KGF)

⁸⁴Dán 5:22–23. (KGF)

⁸⁵Dán 5:24. (KGF)

Ahogy a táblázatból látható, a falra írt enigma már ismertetett elemei megfeleltethetők Dániel prédikációjának bizonyos szakaszaival, melyek az Újbabiloni Birodalom adott korszakait az Úrhoz való viszony tükrében, értékelő módon mutatják be. Tehát az enigmatikus szöveg szavai egy-egy történelmi korszakhoz vagy eseményhez köthetők, illetve ezt magukba sűrítve hordozzák. Ugyanakkor megemlítendő, hogy a Dániel által felolvasott súlymértékek egymáshoz való aránya egyenlőtlenségben kifejezve:⁸⁶ $(1 \text{ mina} + 1 \text{ mina}) > 1 \text{ sékel} < (2 \times \frac{1}{2} \text{ mina})$.

Ebbe az egyenlőtlenségbe pedig jól illeszkednek a táblázatban felvázolt politikai korszakok az Istenhez való viszony tükrében is,⁸⁷ amit Dániel konkrét korszakokhoz köthető prófétai megnyilvánulásai is demonstráltak.⁸⁸ Ugyanis nem véletlen, hogy az Újbabiloni Birodalom fénykorában, illetve végidejében kellett ilyen minőségben fellépnie.

Ennek megfelelően az enigma elején látható ismétlés talán nemcsak nyomatékosítás vagy az elbeszélés bevezetése⁸⁹ céljából történt, hanem az első esetben a נבוכדנצר Nabukodonozor uralkodásának első, Isten tisztelete nélküli szakaszára utal,⁹⁰ míg az ismétléssel a megtévelyodését követő időszakra történik hivatkozás, és a kettőt azonos mértékegységgel jelölve egyértelműen jelzi, hogy mindkét szer Isten helyezte a trónra. Ezt követően Nabukodonozor uralkodásához képest súlytalan királyok következtek a birodalom élén, amit a נבוכדנצר értéke mutat. Ezt mintegy ebből a zűrzavarból kinőve Nabú-aid és Belszár társuralkodása követte, akiknek a Nabukodonozor utáni trónviszályos időszakhoz képest mindennemű probléma ellenére stabilnak és hosszúnak tekinthető az uralkodása, mégsem ér fel kettejük együttes teljesítménye sem ősükéhez.⁹¹ Ezt fejezi ki a félminák értéke, valamint a birodalom médek és perzsák általi elfoglalását is, amivel tulajdonképpen Belszár, mint utolsó babiloni uralkodót egyúttal a legértéktelebbnek tekinti, hiszen még csak király sem volt, mégis mindent elveszített.⁹² Ezt egyébként az enigma megfejtéséig vezető út is kiválóan mutatja, azaz hogyan szembesült Belszár régens fokozatosan a bürokratikus hatalmánál magasabb rendű erővel,⁹³ mely nemcsak számára, hanem birodalmára nézve is végzetesnek bizonyult. A נבוכדנצר kifejezés tehát, mivel a birodalom állami szintű megszűnését is jelzi a méd-perzsa hódításra való utalással, nemcsak személyi, hanem tisztán állami szintű értelmezést is ad az enigma és Dániel magyarázatának. Ugyanis a birodalom egyértelműen Nabukodonozor idejében élte virágkorát, amit a נבוכדנצר jelez. Halála után zavaros, összeesküvésekkel terhes átmeneti időszak következett, melyet a virágkor szintjéhez képest az Úr a נבוכדנצר értékével minősített. Ebből nőtt ki a נבוכדנצר értékével jelzett Nabú-aid és Belszár uralma, mely állami és társadalmi szintű megosztottságot eredmé-

⁸⁶Jursa 2010, xvii. alapján. Ld. még a 63. lábjegyzetet.

⁸⁷A súlymértékekhez számos variációban történt már történelmi esemény hozzárendelése. Ezeket ld. Brewer 1991, 311–312.

⁸⁸A prófétai elhívással rendelkező személyek alapkritériumai: (1) Isten választotta el a prófétai feladatra, melynek során Isten üzenetének tolmácsolására kapott képességet; (2) Isten hívta el általában életet megváltoztató rendkívül mély Istennel való találkozás élménye során a prófétai tevékenység végzésére, tehát nem önkényes küldetésudat motiválta; (3) Isten kente föl a prófétai szolgálatra; (4) mindig az Isten által kijelölt időben teljesítette be küldetését. Ld. Németh 2013, 9.

⁸⁹Kirchmayr 2010, 485–486.

⁹⁰Vö. Nabukodonozor viszonyát a babiloni istenekhez saját vallomása alapján: ÓKTCh H.3.

⁹¹Ehhez ld. Clermont-Ganneau 1887, 99.

⁹²Esztári–Vér 2014, 15–16.

⁹³Polaski 2004, 254.

nyezett, ugyanis Marduk tisztelete helyett Szín isten tiszteletét erőltette. Ezzel a vallási reformmal a papságot és a társadalmat is maga ellen fordította, lázadásokat, így éhínséget és járványokat generálva, amit Nabú-naid önkéntes elvonulása Témánba csak fokozott, míg végül a nemzetközi erőviszonyok méd-perzsák javára való változása meg is pecsételte a birodalom sorsát.⁹⁴

4. Befejezés

A „mene, mene, tekell, ufarszin” enigma témaköréhez tartozó kommentároknak, értelmezéseknek, tanulmányoknak se szeri, se száma. Ezért jelen tanulmány elsősorban az enigma megfejtésének körülményeire, illetve az enigma műfaji adottságaiból fakadó, a Szentírásban felfedezhető, lehetséges profetikusszintek beazonosítására koncentrált.

Bemutatásra került, hogy Dániel megfejtésének nagyon fontos része az azt megelőző prédikációja, amit Belsazárnak címezve mondott el. Ebben már megjelennek három idősíki profetikusszintek, melyek az enigmához kötik, amit a prédikáció és az írás megfejtése közötti átvezető mondat is jelez.⁹⁵ A szöveg szavainak paronomázia elve alapján történő megfejtése mögött viszont egyértelműen prófétai Szellem állt, hiszen olyan többszörös, sem történelmi, sem filológiai érvekkel elégségesen nem magyarázható összefüggések észlelhetők a dánieli történelmi múlt, jelen és jövő síkjában, melyek egyéni, közösségi, társadalmi, állami és minimum korabeli (közép-keleti) regionális szinten is abszolút kijelentett igazságot tartalmaztak Isten ítéletének formájában. A falra írt szavak azonban nemcsak szellemi-erkölcsi ítéletet közvetítettek, hanem történelmi eseményekben beazonosítható, extra rövid időn belül bekövetkező történelmi ítéletet is, mely ugyanakkor az örökkévalóság mindig érvényes szellemi törvényét is magában hordozza, illetve tanulságként az Istennel való személyes kapcsolat tekintetében mára vonatkozóan is közvetíti.

Bibliográfia

- ALOBALDI 2006: Alobaidi, Joseph: *The Book of Daniel: The Commentary of R. Saadia Gaon. Edition and Translation*. Frankfurt: Lang.
- ALT 1954: Alt, Albrecht: Zur Menetekel-Inschrift. *Vetus Testamentum* 4(3): 303–305.
- AUFFAHR 1991: Auffahrt, Christoph: *Der drohende Untergang. „Schöpfung” in Mythos und Ritual im Alten Orient und in Griechenland am Beispiel der Odyssee und des Ezechielbuches*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- BAUER 1996: Bauer, Dieter: *Das Buch Daniel*. Stuttgart: Katolisches Bibelwerk.
- BDB: Brown, Francis – Driver, S. R. – Briggs, Charles A.: *The Brown–Driver–Briggs Hebrew and English Lexicon*. Massachusetts: Hendrickson Publisher – Peabody, 2006.
- BEAULIEU 1989: Beaulieu, Paul-Alain: *The Reign of Nabonidus King of Babylon 556–539 BC*. New Haven & London: Yale University Press.

⁹⁴Roaf 1998, 199–201. A babiloni vallási és társadalmi összefüggések vázlatául még mindig ld. Toorn 1990.

⁹⁵Dán 5:24–25.

- BLACK 1981: Black, Jeremy A.: The New Year Ceremonies in Ancient Babylon: „Taking Bel by the Hand” and a Cultic Picnic. *Religion* 11: 39–59.
- BREWER 1991: Brewer, David Instone: Mene Mene Teqel Uparsin: Daniel 5:25 in Cuneiform. *Tyndale Bulletin* 42(2): 310–316.
- BRIANT 2002: Briant, Pierre: *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*. Grand Rapids, MI: Eisenbrauns.
- BROIDA 2012: Broida, Marian: Textualizing Divination: The Writing on the Wall in Daniel 5:25. *Vetus Testamentum* 62, 1–13.
- BULLINGER 2004: Bullinger, Ethelbert W.: *Figures of Speech Used in the Bible*. Grand Rapids, MI: Baker Books.
- BULTMANN 1994: Bultmann, Rudolf: *Történelem és eszkatológia*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- CARR 1995: Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest: Osiris Kiadó.
- CHARLES 1929: Charles, Robert Henry: *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*. Oxford: Clarendon.
- CLERMONT-GANNEAU 1887: Clermont-Ganneau, M.: Mene, Tekel, Peres and the Feast of Belsazar. *Hebraica* 3(2): 87–102.
- COLLINS 1993: Collins, John J.: *A Commentary on the Book of Daniel. (Hermeneia: A Critical and Historical Commentary on the Bible.)* Minneapolis, MN: Fortress Press.
- DAY 1980: Day, John: The Daniel of Ugarit and Ezekiel and the Hero of the Book of Daniel. *Vetus Testamentum* 30(2): 174–184.
- DE MIEROOP 2003: De Mieroop, Marc Van: Reading Babylon. *American Journal of Archaeology* 107(2): 257–275.
- DE MIEROOP 2007: De Mieroop, Marc Van: *A History of Ancient Near East ca. 3000–323 BC*. Oxford: Blackwell.
- ESZTÁRI–VÉR 2014: Esztári Réka – Vér Ádám: Írás a falon. Dán 5:25 a mezopotámiai ómenirodalom tükrében. *Axis – Vallástörténeti folyóirat* 3(2): 9–28.
- GIRSHMAN 1985: Girshman, Roman: *Az ókori Irán. Médek, perzsák, pártusok*. Budapest: Gondolat.
- GRAYSON 1970: Grayson, Kirk A.: *Chronicles and the Akitu Festival*. In Finet, André (ed.): *Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale, Université Libre de Bruxelles, 30 juin – 4 juillet 1969. Publications du Comité Belge de Recherches Historiques en Mésopotamie*. Ham-sur-Heure: Comité Belge de Recherches Historiques en Mésopotamie, 160–170.
- GRÜLL 2010: Grüll Tibor: A „frissensült király”. Az ókori Izrael története történetkritikai előadásban. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 22(2): 104–110.
- GRÜLL 2019: Grüll Tibor: *Bibliai történelem. Ószövetség. Ideiglenes jegyzet*. Budapest: Szent Pál Akadémia.
- GRÜLL–CSALOG 2020: Grüll Tibor – Csalog Eszter: *Zsidó próféta Babilónban – zsidó történetíró Rómában. Flavius Josephus összefoglalása Dániel könyvéről*. In Kókai Nagy Viktor (szerk.): *A sokoldalú Josephus. Konferenciakötet*. Komárom–Komárno: Selye János Egyetem, RTK, Josephus Kutatóintézet, 26–54.

- GYURGYÁK–KISANTAL 2006: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történet-elmélet I–II*. Budapest: Osiris.
- HACK 2008: Hack Márta: *Stílus és verselés Salamon példabeszédeiben. A héber másál műfaja és szerkezete*. PhD. diss. <https://or-zse.hu/disszertaciok-ertekezesek> (Letöltve: 2020.10. 06.)
- HACK 2019: Hack Márta: Másál és költői nyelv. *Studia Biblica–Bibliai Tanulmányok* 1(1): 9–30.
- HENZE 1999: Henze, Matthias: *The Madness of King Nebuchadnezzar. The Ancient Near Eastern Origins and Early History of Interpretation of Daniel 4*. Leiden: Brill.
- HILL 2006: Hill, Robert C.: *Theodoret of Cyrus: Commentary on Daniel*. Atlanta: SBL.
- JAKAB 2012: Jakab Attila: Frederick Mario Fales: Guerre et paix en Assyrie Religion et impérialisme. (Les Conférences de l'École Pratique des Hautes Études 2.) Les Éditions du Cerf, Paris 2010. *Antik Tanulmányok* 56(2): 313–326.
- JURSA 2010: Jursa, Michael: *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC. Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth. IV. Alter Orient und Altes Testament. Band 377*. Münster: Ugarit-Verlag.
- KESSLER 2011: Kessler, Rainer: *Az ókori Izrael társadalma. Történeti bevezetés*. Budapest: Kálvin Kiadó.
- KIRCHMAYR 2010: Kirchmayr, Karl P.: Mene–tekel–uparsin. *Vetus Testamentum* 60(3): 483–486.
- KITCHEN 1965: Kitchen, Kenneth A.: *The Aramaic of Daniel*. In Wiseman, Donald J. (ed.): *Notes on Some Problems in the Book of Daniel*. London: The Tyndale Press. 31–79.
- KLEIN 2018: Klein, Reuven Chaim Rudolf: Identifying the Daniel Character in Ezekiel. *Jewish Bible Quarterly* 46(4): 231–241.
- KOLTAI 2014: Koltai Kornélia: A kétnyelvűség szerepe Dániel könyvében. *Axis – Vallástörténeti folyóirat* 3(2): 29–38.
- KOMORÓCZY 1995: Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten. Tanulmányok ókori keleti szövegek értelmezése köréből*. Budapest: Osiris.
- KUHN 2002: Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- LAMBERT 1968: Lambert, Wilfred G.: Myth and Ritual as Conceived by the Babylonians. *Journal of Semitic Studies* 13(1): 104–112.
- LEVAVI 2020: Levavi, Yuval: The Neo-Babylonian Empire: The Imperial Periphery as Seen from the Centre. *Journal of Near Eastern History* 7(1): 59–84.
- LÖWITH 1996: Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest: Atlantisz.
- MILLARD 2012: Millard, Alan R.: *Daniel in Babylon. An Accurate Record?* In Hoffmeier, James K. – Magary, Dennis R. (eds.): *Do Historical Matters Matter a Faith? A Critical Appraisal of Modern and Postmodern Approaches to Scripture*. Wheaton: Crossway.
- NEWSOM 2014: Newsom, Carol Ann: *Daniel: A Commentary*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- NÉMETH 2013: Németh Sándor: A prófétai szolgálat. *Új Exodus* 26(2): 6–14.
- POLASKI 2004: Polaski, Donald C.: Mene, Mene, Tekel, Parsin: Writing and Resistance in Daniel 5 and 6. *Journal of Biblical Literature* 123(4): 649–669.

- ROAF 1998: Roaf, Michael: *A mezopotámiai világ atlasza. Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria*. Budapest: Helikon – Magyar Könyvklub.
- RUFF 2009: Ruff Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra*. Budapest: József Műhely.
- SEGAL 2013: Segal, Michael: Rereading the Writing on the Wall (Daniel 5). *Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft* 125(1): 161–176.
- SOMMER 2000: Sommer, Benjamin D.: The Babylonian Akitu Festival: Rectifying the King or Renewing the Cosmos? *Journal of Ancient Near Eastern Society* 27: 81–95.
- THOMPSON 1993: Thompson, Henry O.: *The Book of Daniel: An Annotated Bibliography*. New York: Garland.
- TIGAY 1983: Tigay, Jeffrey H.: *An Early Technique of Aggadic Exegesis*. In Tadmor, H. – Weinfeld, M. (eds.): *History, Historiography and Interpretation. Studies in Biblical and Cuneiform Literatures*. Jerusalem: The Magna Press – The Hebrew University, 169–192.
- TOORN 1990: Toorn, Karen van der: Het Babylonische Nieuwjaarfeest. *Phoenix – Bulletin van het Voorazatisch-Egyptisch Genootschap – Ex Oriente Lux* 36(1): 10–30.
- YAMAUCHI 1980: Yamauchi, Edwin M.: Hermeneutical Issues in the Book of Daniel. *Journal of the Evangelical Theological Society* 23(1): 13–21.
- YAMAUCHI 1995: Yamauchi, Edwin: *Nabonidus*. In Bromiley, Geoffrey W. (ed.): *The International Standard Bible Encyclopedia. Vol. 3*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 468–470.
- YAMAUCHI 2002: Yamauchi, Edwin: *The Eastern Jewish Diaspora under the Babylonians*. In Chavalas, Mark W. – Younger, K. Lawson (eds.): *Mesopotamia and the Bible*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 357–377.
- YOUNG 2016: Young, Ian: *The Original Problem: The Old Greek and the Masoretic Text of Daniel 5*. In Person Jr., Raymond F. – Rezetko, Robert (eds.): *Empirical Models Challenging Biblical Criticism. Ancient Israel and Its Literature* 25. Atlanta: Society of Biblical Literature, 271–301.
- WALVOORD 2014: Walvoord, John F.: *Életre kelt próféciák. Az üdvtörténet legfontosabb próféciái. 2. Izrael királyságától az egyház születéséig*. Budapest: Patmos Records.
- WALVOORD 2015: Walvoord, John F.: *Dániel 1*. Budapest: Patmos Records.
- WISEMAN 1992: Wiseman, D. J.: *Babylonia 605–539 B.C*. In Boardman, J. – Edwards I. – Sollberg I. – Hammond N. (eds.): *The Cambridge Ancient History*. Cambridge: Cambridge University Press, 229–251.
- ZIMMERMANN 1965: Zimmermann, Frank: The Writing on the Wall. *The Jewish Quarterly Review* 55(3): 201–207.

Rövidítések

- MZSL: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Pallas, 1929.
- ÓKTCH: Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest: Osiris, 2003.
- SZPA: *Példabeszédek könyve. Ideiglenes jegyzet*. Ford. Grüll Tiborné. Budapest: Szent Pál Akadémia, 2006.